

Kolosi Tamás–Szelényi Iván–Szelényi Szonja–Bruce Western

POLITIKAI MEZŐK A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENET KORSZAKÁBAN

Pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában
(1989-1990)*

A kutatás főbb kérdései

1989 februárjában az MSZMP elfogadta a többpártrendszert. Tizenhárom hónapon belül szabad választásokra került sor, melynek nyomán egy sokszínű politikai rendszer alakult ki. A parlamentbe hat párt jelöltjeit választották, s e pártok különböző politikai „mezőkben” helyezkedtek el: különbözőtt programjuk természete és így – várhatóan – szavazóbázisuk társadalmi összetétele is. E tizenhárom hónap izgalmas korszak a politikai intézmények fejlődése iránt érdeklődő, a „demokráciába való átmenet” elméletével foglalkozó politikaszociológusok számára.

Tanulmányunk az ebben az időszakban kialakult politikai mezőket elemzi. Igyekszünk feltárni, milyen társadalmi értékek és érdekek mentén alakultak ki a különböző politikai mezők, milyen a társadalmi bázisuk; miként jelentek meg a magyar politika színpadán azok az aktorok, akik e mezőkért versengtek, s miként zajlott le politikai küzdelmük. Empirikus kutatásunk csak magyar adatokra támaszkodik, de következtetéseink bizonyos mértékben érvényesek az egész közép-európai régióra, amely 1989-ben a posztkommunista átmenet korszakába érkezett.

A posztkommunizmus kifejezést leíró kategóriaként használjuk. Állításunk, hogy Közép-Európa országai 1989-ben elérkeztek a posztkommunizmus korszakába, mivel megkezdtek a korábban többnyire „kommunistának” vagy „államszocialistának” tekintett társadalmak három főbb jellemzőjének a felszámolását. Az államszocialista társadalmak következő jellegzetességeire gondolunk: (1) a stratégiailag fontos tőkejavak kizárólag állami tulajdonban lehettek; (2) a magát a marxizmus–leninizmus elveivel legitimálni kívánó párt politikai monopóliumot élvezett; (3) a társadalmi szerkezetet olyan gúlával lehet ábrázolni, amelynek a csúcsán a káderek, talpazatán a munkások helyezkedtek el. Ebben a hierarchiában a társadalmi emelkedés legfőbb előfeltétele a politikai lojalitás volt. 1990 nyarára Közép-Európa országai posztkommunistának tekinthetők, hiszen „szektor-semleges” tulajdonjogot fogadtak el, a magántulajdont legalábbis egyenjogúnak ismerték el az állami tulajdonnal és több-párt rendszerű parlamenti választásokat tartottak. Társadalmi struktúrájuk

* Ez a tanulmány szolgált Szelényi Iván 1990. november 12-én tartott akadémiai székfoglalójának alapjául.

is változóban van: a korábbi, egyszerű gúlát egy összetettebb, több dimenziójú, három pólusú rendszer váltotta fel. Az új szerkezetben a társadalomban való előrejutásnak egy másik útja is megnyílik: erre azok léphetnek, akik magántulajdonosok. A káderértelmiség és a munkásság között feszülő tengelyt kiegészíti egy rajta kívül elhelyezkedő harmadik pozíció, amelyet az újbурzoázia foglal el.

A posztkommunista átmenet korszakában feltevésünk szerint három politikai mező alakul ki: a nemzeti–keresztény középjobb, a liberális és a szociáldemokrata mező. Az 1990 március–áprilisi választások a nemzeti–keresztény pártok fölényes győzelmét hozták. A Demokrata Fórum, a kiskgazdák és a kereszténydemokraták a parlamenti mandátumoknak csaknem 60 százalékát nyerték el. A liberálisoknak – az SZDSZ-nek és a FIDESZ-nek – meg kellett elégedniük a szavazatok egyharmadával, s a parlamentbe kerülő egyetlen „baloldali” párt, a Szocialista Párt a mandátumoknak kevesebb mint 10 százalékát kapta.

Az 1990-es választások hasonló eredményekre vezettek a régió más országaiban is. Csehszlovákia kivételével – ahol a győztes és alapvetően liberális orientációjú Polgári Fórum önként választotta a kereszténydemokratákkal a koalíciós kormányzást – a nemzeti–keresztény jobbközép felé történő eltolódás Közép-Európának a Balkántól nyugatra eső térségében általánosnak mondható. Jobbközép pártok nyerték meg a választásokat és a nemzeti–keresztény eszmék domináltak a politikai vitákat Kelet-Németországban, Lengyelországban, Horvátországban és Szlovéniában. Érdekes, hogy Európa „harmadik történeti régiójában” – leegyszerűsítve: a keleti kereszténység hatókörébe tartozó térségben – az első posztkommunista választások egészen más eredményeket produkáltak: Bulgáriában, Romániában és Szerbiában a választásokat korábbi kommunisták által vezetett pártok, illetve mozgalmak nyerték meg.

Bizonyos értelemben – érvelhetnénk így is – ezek az eredmények nem is annyira meglepőek. Egy amerikai kommentátor, az ACLS elnöke 1990 nyarán Magyarországon tett látogatása során a jelenlegi közép-európai változásokat „konzervatív forradalomnak” nevezte: úgy vélte, e változások során a régió visszatér hagyományos politikai, gazdasági és társadalmi értékeihez.

Magyarország esetében vannak adatok, melyek – legalábbis első olvasatban – alátámasztani látszanak ezt a feltevést. 1945 november elején a Kiskgazdapárt, mely akkor a középjobbot képviselte, a szavazatok 57 százalékát kapta meg. 1938 májusában a Magyar Élet Pártja, mely szintén a középjobban, a szociáldemokraták és a nyilasok között helyezkedett el, a szavazatok 70 százalékát kapta. 1906 április–májusában a mérsékelt középjobb mozgalom, a Függetlenségi Párt a mandátumok 62 százalékát kapta. Bár ez az összehasonlítás nem teljesen igazságos, hiszen az elmúlt 80 esztendőben változott az összehasonlított pártok jellege, nem is beszélve a szavazójog változásairól, ennek ellenére – mint mondtuk, első olvasatban – megdöbbentő a középjobb politikai erejének a kontinuitása.

Amikor a szociológus kommentátor 1989–1990-ben megkísérelte, hogy előrejelezze a politika várható fordulóit, úgy érezhette magát, mint a néző a színházban, a függöny felgördülése előtt. Jónéhányan törtük a fejünket, mi zajlik a függönyök mögött negyven év államszocialista kísérlete után, egy olyan kor után, amikor a népi politikai akarat választásokon vagy más nyilvános fórumon való kinyil-

vánítására nem volt lehetőség. Nos, amikor 1990 márciusában-áprilisában a függöny végre negyven év szünet után felgördült, nem kevesen megrökönyödve tapasztaltuk, hogy a függöny mögött egy „csendélet” konzerválódott, mintha ugyanonnan indulna a magyar politika, ahol negyven évvel korábban megakadt; mintha negyven év államszocializmusa nyomtalanul tűnt volna el a magyar politika történetéből.

A múltnak ez a visszatérése a tanulmányunkban vizsgált legfontosabb kérdések egyike. A politikaszociológia többnyire abból az előfeltevésből indul ki, hogy a politikai magatartás összefügg a társadalom szerkezetével. A politikaszociológusnak ezért meglepő a *status-quo-ante* ilyen makacs visszatérése. Negyven év államszocialista, magát „baloldalinak” feltüntető politikai akarnokság után az önmagában nem meglepő, hogy a mérleg nyelve ez alkalommal jobbra tolódik. A második világháború előtti politikai kultúrához való, szinte szolgai visszatérés azonban mégis magyarázatot kíván. Az elmúlt negyven esztendő alatt a magyar társadalom szerkezete mélyreható változásokon ment át. A parasztság és az úri középosztály, a nemzeti-keresztény kurzus hagyományos társadalmi bázisa lényegileg megszűnt. Számottevő ipari proletariátus alakult ki. E változások azt sejtették, hogy a posztkommunista magyar politikában a történetileg ismertnél viszonylag szerényebb szerepet játszik majd a középjobb, s korábbi szerény szerepénél számottevőbbet játszik a szociáldemokrácia. Nemcsak a nyolcvanas évek elején, amikor első alkalommal latolgatni kezdtük a többpárt-rendszer esélyeit Magyarországon, volt szinte általános az a vélemény, hogy az első szabad választásokat egy szociáldemokrata színezetű pártnak kell megnyernie, hanem még 1987-88-ban is. Arra is számítottunk, hogy a liberálisok az államszocialista rendszer ellenreakciójaként a nyugat-európaihoz hasonlóan jobban szerepelnek majd, de tulajdonos osztály hiányában – a nyugat-európai liberális pártok a tulajdonos polgárság pártjai – átütő liberális sikerre 1988-89-ig kevesen gondoltak. Az 1990 március-áprilisi választások eredményei drámaian különböztek attól, amit a politikai szociológusok vártak, várhattak. Mi indokolja a társadalmi struktúra gyenge magyarázó erejét, s mi felelős a politikai kultúra makacs továbbéléséért?

E kérdésre választ keresve négy lépésben végezzük el elemzésünket. Ennek megfelelően a tanulmány is négy fejezetre tagolódik. Először is bemutatjuk a poszt-kommunista társadalmi szerkezet hipotetikus sémáját. Olyan „osztály-térképet” rajzolunk fel, amely lehetővé teszi, hogy a társadalmi struktúra egyes pólusai között elhelyezzük a különböző politikai mezőket.

Másodszor e hipotézist szembesítjük a közvéleménykutatási adatokkal. Ezeket az adatokat az 1990. évi országgyűlési választások után, 1990 májusában gyűjtötték. Segítségükkel meg tudjuk állapítani, hogy mi az egyes pártok választótáborának társadalmi összetétele, mennyire magyarázza az osztályhelyzet azt, hogy ki miként szavazott. A keresztény-nemzeti és a liberális pártok szavazóbázisának az összetétele nagyjában és egészében úgy alakult, ahogy „osztály-térképünk” sejtette. Elemzésünk szempontjából különösen érdekes viszont a nem szavazók társadalmi jellege. Az 1990. évi országgyűlési választások második, döntő fordulójában a választásra jogosultak 55 százaléka nem szavazott. Ilyen mérvű közöny az ország első szabad választása alkalmával váratlan. Az 1990 szeptember végi helyhatósági választásokon után a részvételi arányszám még rosszabb volt. A helyhatósági választási kampány

során mind a kormányzó, mind az ellenzéki pártok azzal próbálták mozgósítani a választópolgárokat, hogy ez alkalommal kerül sor az „igazi” rendszerváltozásra: a helyhatósági hatalomváltás közvetlenebbül érzékelhető hatással lesz az átlagpolgár életére, mint a parlamenti választások. A választási retorika kettős hatalomról beszélt: míg országos szinten megtörtént már a rendszerváltás, helyi szinten erre még nem került sor. Ennek ellenére a választásra jogosultaknak 63 százaléka nem szavazott, jelezve, hogy mennyire súlyos az országban a hivatalos politika iránti érdektelenség. Az 1991 márciusában tartott két parlamenti pótválasztáson a részvételi arányszám már 15–20 százalékra csökkent. Elemzésünk második lépésében nemcsak azt tanulmányozzuk, hogy a különböző demográfiai, társadalmi jellemzőkkel rendelkező választópolgárok miként szavaztak, hanem azt is, hogy milyen társadalmi különbségek mutathatók ki választók és nem választók között.

Harmadik lépésben attitűdöket elemzünk. Az általunk elemzett közvéleménykutatás mérte a megkérdezettek társadalmi és gazdasági attitűdjeit. Ily módon lehetőségünk nyílik most arra, hogy megvizsgáljuk, mi az összefüggés szavazóbázis és választói magatartás, illetve szavazóbázis és politikai attitűdök között. Mint az előző fejezetben, itt sem elégszünk meg a különböző pártokra szavazók között kimutatható attitűdbeli különbségek leírásával, hanem elemezzük, hogy az attitűdbeli különbségek mennyire magyarázzák, hogy valaki elment-e szavazni, vagy otthon maradt a választások napján.

Végül tanulmányunk negyedik fejezetében a főként a társadalmi rétegződés témakörébe tartozó statisztikai elemzésünket kiegészítjük a közép-európai politika institucionalista elemzésével. Megvizsgáljuk, miként alakult a politikai intézményépítés dinamikája, mi magyarázza azt, hogy egyetlen pártnak sem sikerült „megszólitania” a választópolgároknak azt a felét-egyharmadát, mely – feltevéseink szerint – várhatóan a közép-baloldalra adta volna szavazatát.

1. Osztályszerkezet és politikai mezők: elméleti megfontolásokból levezetett hipotézisek

A posztkommunizmus társadalmi struktúrája alapvetően hárompólusú. Az államszocializmus klasszikus, redistributív gazdaságon alapuló modelljét egyetlen, gúlába szerveződő rendi hierarchiával lehet leírni (Bauman 1974, Konrád-Szelényi 1979, Szelényi 1986–87, Szelényi 1988), melynek a csúcán a káderek, a talpazatán a munkásság helyezkedik el. A rendszer folyamatos eróziója során ezt az egyetlen gúlába szerveződő hierarchiát egy piaci integráción alapuló második hierarchia egészítette ki. Kolosi és Szelényi már az 1980-as évek közepén felfigyelt ennek a kettős struktúrának a kialakulására (Kolosi 1988, Szelényi 1986–87). Ebben a második hierarchiában a társadalomban való emelkedést, illetve süllyedést a vagyon és a vállalkozói siker határozza meg, a második hierarchia csúcán a tulajdonosok és vállalkozók helyezkednek el, talpazatán pedig a munkásosztály. A posztkommunista átalakulással e kései államszocialista kettős struktúra számottevő átalakuláson megy keresztül. Gyors ütemben nő a magántulajdonon és piaci integráción alapuló, osztálylogika szerint szerveződő rétegződési alrendszer, s lényeges változások

következnek be az állam politikai és gazdasági hatalmát gyakorló elit összetételében is.

1990–91-ben Közép-Európa országai – legalábbis ideiglenesen – nem tőkés társadalmak még. Pontosabbak vagyunk akkor, ha e társadalmak gazdasági bázisát „szocialista vegyesgazdaságnak” nevezzük, amelyben az állami szektor egyelőre még megőrizte domináns szerepét, a piaci szektor pedig – bár gyors ütemben növekszik – továbbra is alárendelt, csupán kiegészítő szerepet játszik.

A posztkommunista átmenet korszakában azonban – a redistributív szektor hegemon szerepének fennmaradása ellenére – az uralkodó eliten belüli viszonyok lényeges változásokon mennek keresztül. A régi káderelit, amelynek hatalma és privilégiumai a politikai tőkéjétől és a párt, illetve a politikai főnök iránt kinyilvánított lojalitástól függött (Sz. Szelenyi 1987), gyors ütemben izolálódik, és az a veszély fenyegeti, hogy hatalmi helyzetét elveszíti, hacsak nem képes korábbi politikai tőkéjét gazdasági tőkére, személyes tulajdonra cserélni. A régi eliten belül azok, akiknek számottevő kulturális tőkéjük volt, azok a vezető beosztásba került értelmiségiek, akiknek a múltban nem volt számottevő politikai tőkéjük – például nem voltak az MSZMP tagjai, vagy a pártot még idejében elhagyták – most gyors ütemben növelik hatalmukat és privilégiumaikat. A posztkommunista átmenet korszakában tehát az elit nagymértékben fragmentálódik. A Gouldneri értelemben vett „rég típusú bürokrácia” gyors ütemben veszíti befolyását és létszáma is csökken. A Gouldner által új osztálynak nevezett értelmiség ezzel szemben hegemon szerepre tesz szert (Gouldner 1979). Ez az értelmiségi és káderelit az össznépszerűségnek mintegy 5–10 százalékát teszi ki; kétharmaduk, háromnegyedük képezi a humán, illetve műszaki értelmiségből rekrutálódó új osztályt, amely ma már a politikai döntéshozatali hatalom minden fontos pozícióját a kezében tartja.

A kialakulóban lévő vállalkozói/tulajdonos osztály szintén erősen fragmentált. Három rétegből áll. Legnagyobb lélekszámú rétegét „új kispolgárságnak” nevezhetjük (nem a poulantzasi, hanem a hagyományos értelemben). Ez az osztály a második gazdaságból nő ki, tagjai mezőgazdasági, szolgáltatóipari, illetve ipari kisvállalkozók. Ez potenciálisan nagy létszámú osztályfrakció. Már az 1980-as évek közepén a magyar népességnek mintegy 10–30 százaléka jövedelmének több mint a felét „piacon”, a „második gazdaságban”, családi munkaszervezetekben végzett tevékenységgel kereste meg (Gábor R. 1985, Szelenyi 1988). Egy reprezentatív kutatás tapasztalata szerint 1988-ban a megkérdezettek 25 százaléka válaszolta azt, hogy szívesen kezdett volna saját vállalkozásba (Lengyel 1989). Az ilyen választ adók arányszáma 1990 elejére már 40 százalék fölé emelkedett. A tényleges kisvállalkozók száma is gyors ütemben nőtt, de egyelőre még nem számottevő, aligha haladja meg a munkaképes korúak 10 százalékát.

Van azonban a vállalkozói, illetve tulajdonos osztálynak egy másik szegmense is. Ide tartoznak azok a korábbi káderértelmiségiek, akik „*management buy-out*” (ennek a hazai terminus technicusa a „spontán privatizáció”) vagy nyugati cégekkel közös vállalkozások formájában képesek politikai tőkéjüket gazdasági tőkére konvertálni. Ily módon mintegy „politikai burzsoáziává” válnak. Erre a jelenségre utal Jadwiga Staniszkis (1991) a politikai kapitalizmus fogalmával, de erre hívta fel figyelmünket Hankiss Elemér és Szalai Erzsébet is (Staniszkis 1989, 1990; Han-

kiss 1989a, 1989b; Szalai 1989a, 1989b). Ez az új tulajdonos osztály sokkal kisebb lélekszámú, mint az új kispolgárság, de kialakulását nagy politikai érdeklődés kísérte, s várhatóan politikai súlya is sokkal nagyobb lesz, mint az új kispolgárságé, ha képes hatalmát s tulajdonát konszolidálni.

Végül 1990 végére, 1991 elejére a külföldi tőke is jelentős szerepet kezd játszani Közép-Európában. Közös vállalkozások, közvetlen beruházások, illetve állami vállalatok külföldieknek való eladása révén a külföldi tulajdonosok komoly szerepet kezdenek játszani, illetve az ő alkalmazásukba lépő „komprádor értelmiség” (vagyis olyan szakértelmiségiek, akik jól fizető állásokat vállalnak külföldi cégek hazai leányvállalatainál; komprádor burzsoázia hiányában ők építik ki a külföldi tőke hazai hídfőállásait). Számuk nem nagy: néhány tucat külföldi vállalkozóról s néhány ezer szakértelmiségi alkalmazottjukról van szó, politikai befolyásuk azonban nem lebecsülendő. Különösen figyelemreméltó, hogy milyen aktív szerepet játszanak a sajtóban. Tanulságos, hogy a külföldi tőke egyik legelső behatolási pontja az országos napisajtó. Ma már a magyar országos napisajtó szinte teljes egészében külföldi tőkés ellenőrzés alatt áll, szerkesztőségi politikáját a legnagyobb sajtómágnások, Bertelsmann, Murdoch és Maxwell tartják ellenőrzésük alatt (egyelőre az új tulajdonosok – körütekintően – számottevő autonómiát hagytak a szerkesztőségeknek, de nyugati tapasztalatokból tudjuk, hogy lapjaik szerkesztésébe, ha politikai érdekeik úgy kívánják, természetesen be fognak avatkozni). Ez annál is érdekesebb, hiszen e kiadványok aligha hoznak profitot a befektetők számára; nyilván távlatosabb politikai érdekeiket követik, amikor felvásárolják az országos napilapokat.

Nincsenek pontos adataink arról, hogy milyen mérvű az állami tulajdon külföldi tőkéseknek való kiárúsítása. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban arra következtethetünk, hogy 1990 telén–1991 tavaszán a külföldi tőkések a korábbi állami vagyonnak mintegy a 10 százalékát birtokolják. A privatizációt lehetővé tevő törvény 1989 közepén született, s 1990 őszéig mintegy 50–100 milliárd forint értékű állami tulajdon került magánosok kezébe (ennek nagyobb része valószínűleg külföldi befektetők tulajdona lett) a mintegy 2000 milliárd forint értékű nemzeti termelőtőkéből.

Végezetül a „harmadik osztálypozíció”, vagyis a munkásosztály is erősen fragmentált. A munkásság hagyományos megosztottsága, vagyis a fizikai–szellemi, szakképzett–szakképzetlen, beosztottak–művezetők közötti különbségek mellett Közép-Európában és különösképpen Magyarországon a „második gazdaság” egy további, döntő választóvonalat húzott a munkásságon belül: a munkások érdekei igencsak különbözőek, ha részt vesznek a második gazdaságban, illetve ha kiszorultak az ilyen típusú jövedelmek megszerzésének a lehetőségéből (Szelényi 1986–87). Az 1980-as évek közepén a magyar keresőknek mintegy kétharmada részesült a második gazdaságból származó jövedelemben. A munkásosztályon belül a második gazdaság által indukált különbségek keresztezték az egyéb forrásokból eredő egyenlőtlenségeket (Kolosi 1989). Különösen figyelemreméltó, hogy a hagyományos nagyipari proletariátus, így mindenekelőtt a nehézipari munkásság, a bányászok – akiket a legmagasabb jövedelmekkel jutalmaztak a redisztributív gazdaság klasszikus korszakában – tudtak a legkevésbé a második gazdaságból jövedelmet

szerezni. A jelenlegi, az államszocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet komolyan veszélyezteti őket. Amint a közép-európai gazdaságok alkalmazkodni igyekeznek a tőkés világgazdasághoz, feltehető, hogy a nehézipari és bányászati munkalehetőségek jórésze megszűnik.

Hipotézisünk, hogy e három alapvető osztálypozíció közötti tereket felfoghatjuk „politikai mezőkként”. A liberális mező az értelmiségi elit, főként annak technokrata frakciója és az új vállalkozói osztály között húzódik. AZ SZDSZ és a FIDESZ versengett ezért a politikai mezőért.

A nemzeti–keresztény mező a vállalkozói osztály és a munkásosztály között helyezkedik el. Fő tengelye a második gazdaságban részt vevő munkásokat kapcsolja az új kispolgársághoz. A nemzeti–keresztény mező igyekszik csápjaival elérni a kialakulóban levő nagyobb polgárságot is, illetve népi ideológiájával mozgósítja a vidéki és általában a humán értelmiséget is. Ezért a mezőért 1990 március–áprilisában az MDF, az FKGP és a KDNP versengett. A középjobb politikai erejét – a politikai kultúra korábban kifejtett kontinuitása mellett – a félproletár, félkispolgári rétegeknek a magyar társadalmi struktúrában más országokhoz viszonyítva aránylag nagy súlya magyarázza.

Végül a szociáldemokrata mező a munkásosztály és az értelmiségi elit között húzódik. Már a nyolcvanas évek közepén felfigyeltünk arra, hogy a régi típusú bürokrácia a piaci reformok ellen megkísérelhetné, hogy osztálykoalíciót alakítson ki a proletariátusnak azokkal a rétegeivel, melyek nem élvezik a piaci reform előnyeit. Jelenleg, vagyis a tőkés fejlődés felé történő drámaian gyors nyitás időszakában a munkásosztálynak azok a rétegei, melyekre különös mértékben hárulnak a tőkés átalakulás társadalmi költségei (akik feltehetőleg el fogják veszíteni állásukat, elszegényednek), gyors ütemben növekednek. A munkásosztálynak ez a frakciója nemcsak az egykori, régi típusú bürokráciában szerezhethet magának szövetségeseket, hanem számolhat azoknak a szakértelmiségieknek a rokonszenvével is, akik eszmei, vagy erkölcsi megfontolások alapján meg kívánják védeni, illetve ki szeretnék építeni a jóléti állam intézményeit. E szakértelmiségiek egy részét egzisztenciájában is fenyegeti a jelenlegi tőkés átrendeződés. Nemcsak munkások veszítik el állásaikat, ha a profitabilitás válik a működőképesség egyetlen kritériumává, hanem a társadalomtudományi kutatásban, kiadóhivatalokban, filmgyártásban, az államapparátusban dolgozó értelmiségiek is ilyen sorsra juthatnak. A szakértelmiségiek egy rétege tehát nehezen boldogul majd a piacgazdaság feltételei között, s érdeke, hogy védelmébe vegye azokat a jóléti állami intézményeket, amelyeket Nyugaton általában a szociáldemokrata pártok támogatnak.

Sematikusan, a posztkommunista átmenet során kialakuló társadalmi struktúrát, illetve politikai mezőket a következőképpen ábrázolhatjuk:

ÁLLAMI SZEKTOR

Értelmiségi elit	
Káderek 2%	Értelmiségiek 8%

Liberális mező
(SZDSZ, FIDESZ)

MAGÁNSZEKTOR

Szociáldemokrata mező
(MSZP)

Külföldi tőke	Politikai burzsoázia
Vállalkozók	
Új kispolgárság 25%	

Nemzeti-keresztény mező
(MDF, FKgP, KDNP)

Munkásosztály	
Hagyományos munkásság 15%	A második gazdaságban részt vevő munkások 50%

E sémának van bizonyos magyarázó ereje. A séma alapján nem meglepő a középjebb győzelme, s elképzelhető, hogy a liberálisok is jól szerepelnek (ha képesek megszerezni a kispolgári szavazatok egy részét). Sémánk gyengéje, hogy nem jeleztük a szociáldemokrata mezőért versengő pártok gyengeségét. E pártok közül (MSZP, MSZDP, MSZMP) csupán egy, az MSZP került be a parlamentbe, s mindössze a mandátumok 8 százalékát sikerült megszereznie, holott sémánk alapján e mezőben kellett volna elhelyezkednie a választásra jogosultak mintegy 20–30 százalékának. A második gazdaságban részt vevő munkásokat tekintjük az „ingadozó közép” szavazóinak: a szociáldemokrata pártok ereje elvileg attól függ, hogy ezek a munkásrétegek mennyiben tekintik magukat munkásnak, mennyiben kispolgárnak. Ha munkásérdekeik alapján szavaznak, akkor a szociáldemokrata szavazatok elvileg

elérhetik az összes szavazatok egyharmadát. A baloldal szempontjából rossznak számító esetben is a választásra jogosultak mintegy 20 százalékának a középbalra kellene adnia a voksát. A szociáldemokrácia csúfos kudarca tehát magyarázatot kíván.

Először kvantitatív adatokat elemzünk. Két hipotézist vizsgálunk ennek során: (a) arra számítunk, hogy fentebb vázolt elméletünk elég jól magyarázza a liberális, illetve nemzeti–keresztény szavazóbázis között meglévő társadalmi különbségeket; (b) megvizsgáljuk, hogy melyek a társadalmi jellemzői azoknak, akik nem szavaztak. Elképzelhető-e, hogy a nem szavazók a potenciális szociáldemokrata szavazók táborából kerültek ki? Elképzelhető-e, hogy azok nem mentek el szavazni, akik úgy érezték, hogy egyetlen politikai párt sem fejezi ki az érdekeiket? Az 1990 március–áprilisi választások első fordulójában a választásra jogosultaknak a 35, második fordulójában 55 százaléka nem szavazott, vélekedett úgy, hogy a választásokon nem dől el semmi olyasmi, ami számára fontosnak tűnhetne. Az ország politikai jövője jórészt azon múlik, hogy milyen politikai magatartást tanúsít a jövőben ez a „csendes többség”. Ki, milyen politikai programmal lesz képes mobilizálni őket? Még ha a 20–25 százalékos választásmegtagadást „normálisnak” tekinténénk is (bár a háború utáni nyugat-európai politikai mércével már ez is túlságosan alacsonynak tűnik), akkor is a szavazatok 30–35 százaléka ebben a pillanatban még nem elkötelezett, valamilyen irányban mobilizálható.

2. Az osztályhelyzet hatása a pártpreferenciára, a társadalmi strukturális tényezők magyarázó ereje a választásokon való részvétel értelmezésében

Először ismertetjük adatbázisunkat, bemutatjuk kvantitatív elemzésünk alapjául szolgáló hipotéziseinket és kutatási stratégiánkat. Ezt követően ismertetjük, hogy milyen következtetésekre jutottunk az egyes pártok szavazóbázisának társadalmi összetételéről, illetve hogy milyen különbségeket találtunk a szavazók és nem szavazók társadalmi, demográfiai jellemzőiben.

A kvantitatív elemzés alapjául szolgáló adatok és változók

1990 májusában a TÁRKI egy 981 válaszadóra kiterjedő országos reprezentatív felmérést végzett. A felmérés során a válaszadókat megkérdezték, hogy szavaztak-e az országgyűlési választások első, illetve második fordulójában, illetve ha szavaztak, akkor melyik pártra adták le a voksukat. A válaszadónak lehetőségük nyílt arra is, hogy kifejezzék attitűdjük számos „gazdasági” és „társadalmi” kérdésrel kapcsolatban. Az adatok tisztítása után az első fordulóban 694, a második fordulóban 527 értékelhető válasz maradt, a többi választ különböző technikai okok miatt elvesztettük.

Mivel ilyen mennyiségű hiányzó adat árthat a mintánk reprezentativitásának, úgy döntöttünk, hogy az esetleges mintatorzítás elkerülése érdekében adatainkat

súlyozzuk. A súlyokat úgy állapítottuk meg, hogy a megfigyelt változók (életkor, nem és iskolai végzettség) megoszlása ugyanolyan legyen a csökkentett mintákban, mint amilyen az alapmintában volt.

Független változóink: iskolai végzettség, foglalkozás (ez esetben a fizikai és szellemi foglalkozásúakat két alkategóriába osztottuk szakképzettségük alapján: szakképzett és szakképzetlen munkásokra, illetve irodai dolgozókra és értelmiségiekre, az állami gazdaságokban és termelőszövetkezetekben dolgozó fizikai dolgozókat pedig mezőgazdasági fizikaiként kódoltuk), életkor és nem.

Két különböző típusú függő változóval dolgoztunk. Legfontosabb függő változónk a pártpreferencia: melyik pártra szavaztak a megkérdezettek. A regressziós modellekben a választói magatartást négy indikátorral mérjük: V1 az első fordulón szavazókat jelzi, V2 a második fordulón szavazókat méri, MDF1 az első fordulón az MDF-re szavazók száma, MDF2 a második fordulón az MDF-re voksolók mérőszáma.

Változóink között szerepelnek politikai attitűdök is (ezek néha függő, néha független változók). Kereszt tábláink, regressziós modelljeink és variancia-analízisünk céljából három, több tényezőből összetevődő változót alkottunk. A CIVIL változó a polgári szabadságjogokkal kapcsolatos kérdésekre adható válaszokat tartalmazza, s a következő tételekből áll: 1. Törvényes-e a kormány ellen gyűlést szervezni? 2. Törvényes-e a kormány ellen tüntetést szervezni? 3. Törvényes-e a kormány ellen sztrájkolni? 4. Törvényesnek tekinthető-e az a könyv, amelyik a kormány elleni forradalomra ösztönöz? W1 a „biztonsági hálával” kapcsolatos tételeket tartalmazza. A W1 változó a következő tételekből állt: 1. Mennyit kell az államnak költenie egészségügyre? 2. Mennyit kell az államnak költenie oktatásügyre? 3. Mennyit kell az államnak költenie nyugdíjakra? Azok tehát, akik erősen pozitív attitűdöket vallottak a magukénak a W1 változó esetében, középbaloldaliak. W2 a teljes foglalkoztatottsággal és a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos értékeket próbálja mérni. A W2 változó a következő mérőszámokból áll: 1. Mi a fontosabb: az infláció megfékezése vagy a munkanélküliség elkerülése? 2. Állami feladat-e a teljes foglalkoztatás biztosítása? 3. Állami feladat-e a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése? Azok, akik közepesen, vagy erősen támogatják ezeket az állásfoglalásokat, az angol típusú Labour Party szavazóihoz hasonló álláspontot foglalnak el; W2 tehát a „baloldali munkáspárti” értékeket méri.

Elemzésünk során külön regressziós modelleket építünk az egyes függő változókhoz és összetett skálákkal becsüljük az attitűdök hatását. OLS (ordinary least square) mutatókkal becsüljük az attitűdmodellek értékeit. Logisztikus regressziós modelleket használunk a választói részvétel és a pártpreferenciák magyarázatára.

Az adatokból induktív módon levezetett hipotézisek

Statisztikai elemzésünk során a következő hipotéziseket teszteljük:

(1) Arra számítunk, hogy lesz valamennyi különbség a nemzeti-keresztény, illetve a liberális mező pártjaira szavazók társadalmi összetételében. Várakozásunk szerint a nemzeti-keresztény mezőért versengő pártok az alacsonyabb státuszú ré-

tegekben és az idősebb népesség körében a szavazatok viszonylag nagyobb hányadát tudták megszerezni. A liberális mezőért harcoló pártok ezzel szemben feltehetőleg jobban szerepelnek a fiatalabb és magasabban iskolázott szavazók körében.

(2) Arra számítunk, hogy a foglalkozásnak és az iskolai végzettségnek nagyobb lesz a magyarázó ereje, amikor feladatunk a választási részvétel előrejelzése, mint amikor a pártpreferenciák magyarázatára kerül sor.

(3) Arra számítunk, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek erősen túl voltak reprezentálva a nem szavazók körében, különösképpen a parlamenti választások első fordulójában.

(4) A parlamenti választások második fordulójában gyengébb kapcsolatra számítunk a strukturális változók és a választói magatartás között, mivel feltevésünk szerint a második fordulóban elsősorban azok nem szavaztak, akiknek a jelöltjei az első forduló után lekerültek a listáról.

(5) Arra számítunk, hogy a nemzeti–keresztény és a liberális pártok szavazóinak az attitűdjei különbözni fognak egymástól. A leglényegesebb különbségeket a polgári szabadságjogok vonatkozásában várjuk: a CIVIL változó esetében értelemszerűen a nemzeti–keresztény pártok szavazói feltehetően konzervatívabbak a többiekénél, s különösen a liberális pártokra szavazóknál.

(6) Lényeges attitűdbeli különbségekre számítunk a szavazók és nem szavazók között. Az a feltevésünk, hogy a nem szavazók a szavazóknál nagyobb arányban vallanak szociáldemokrata és különösképpen baloldali munkáspárti értékeket – hiszen ezeket az értékeket egyetlen, a választásokban induló párt sem fejezte ki autentikus módon –, s ez lehet a választás-megtagadás legfőbb oka.

Elemzési stratégia

Elemzésünket leíró statisztikákkal kezdtük, kereszttáblákkal igyekeztünk feltérképezni, hogy a vázolt hipotézisek első megközelítésben „állva maradnak-e”. Hely hiányában e kereszttáblákat nem közöljük, elemzésünk második fázisában ugyanis többváltozós módszerekkel megkíséreltük nemcsak leírni változóink megoszlását, hanem szisztematikusan tesztelni is bemutatott hipotéziseinket.

Mindenekelőtt egy sor logisztikus regressziós modellt építettünk. Alapmodellünkben (MODEL1: az 1. és 2. táblázat (1) és (3) oszlopa) a független változó a foglalkozás, az életkor és a nem. MODEL1-et négy különböző függő változóval építettük, nevezetesen V1-gyel, V2-vel, MDF1-gyel és MDF2-vel.

A következő lépésben alapmodellünket kiegészítjük az attitűdváltozókkal (CIVIL, W1 és W2) mint független változókkal s így módon állítjuk elő MODEL2-t. MODEL2 is négy változatban készült el, a függő változók ez esetben is V1, V2, MDF1 és MDF2.

1. táblázat. A választási részvétel és pártpreferencia logisztikus regressziós becslései az 1990. évi parlamenti választások első fordulójában

Független változók	Választási részvétel		MDF szavazat	
	(1)	(2)	(3)	(4)
Konstans	-.707	-.726	-.979	1.138
Nem	.107 (.587)	.084 (.673)	.077 (.714)	.176 (.422)
Életkor	.025 (.000)	.025 (.000)	.030 (.000)	.026 (.000)
Szakképzett munkás	.795 (.003)	.784 (.004)	.369 (.227)	.552 (.080)
Irodai dolgozó	1.237 (.000)	1.188 (.000)	-.414 (.132)	-.237 (.408)
Értelmiségi	2.278 (.000)	2.095 (.000)	-.099 (.767)	.228 (.530)
Mezőgazdasági fizikai	-.042 (.885)	.020 (.946)	.750 (.083)	.778 (.079)
Biztonsági háló	—	.056 (.360)	—	.089 (.215)
Munkáspárti értékek	—	-.185 (.049)	—	.052 (.618)
Polgárjogi kérdések	—	-.020 (.543)	—	-.104 (.006)
-2 Log likelihood	719.97	715.16	698.01	587.67
Modell chi-négyzete	48.52	53.20	34.65	44.01
Szabadságfok	6	9	6	9
Hibás pozitív arány	23.6	23.3	33.2	32.3
Hibás negatív arány	40.0	45.0	42.6	42.2
N	694	694	476	476

A következő nyolc modellt elemezzük, lépésről lépésre:

MODEL1V1 = 1. tábla (1) oszlop

MODEL1V2 = 2. tábla (1) oszlop

MODEL1MDF1 = 1. tábla (3) oszlop

MODEL1MDF2 = 2. tábla (3) oszlop

MODEL2V1 = 1. tábla (2) oszlop

MODEL2V2 = 2. tábla (2) oszlop

MODEL2MDF1 = 1. tábla (4) oszlop

MODEL2MDF2 = 2. tábla (4) oszlop

Az (1) hipotézis abban az esetben tartható, ha MODEL1MDF1-ben a foglalkozásnak nincs erős hatása. Hipotézisünknek különösen ártana, ha az alacsony társadalmi státusznak erős negatív hatása lenne ebben a modellben.

2. táblázat. A választási részvétel és pártpreferencia logisztikus regressziós becslései az 1990. évi parlamenti választások második fordulójában

Független változók	Választási részvétel		MDF szavazat	
	(1)	(2)	(3)	(4)
Konstans	.315	-.423	-.719	-.037
Nem	.151	.013	-.036	.071
	(.485)	(.954)	(.883)	(.778)
Életkor	.016	.020	.027	.023
	(.028)	(.007)	(.001)	(.009)
Szakképzett munkás	-.168	-.301	.292	.499
	(.597)	(.355)	(.414)	(.178)
Irodai dolgozó	-.141	-.316	-.566	-.306
	(.289)	(.290)	(.072)	(.351)
Értelmiségi	.372	-.049	-.007	.412
	(.324)	(.902)	(.986)	(.306)
Mezőgazdasági fizikai	-.478	-.434	.768	.798
	(.203)	(.253)	(.140)	(.138)
Biztonsági háló	—	-.005	—	.039
		(.943)		(.634)
Munkáspárti értékek	—	-.254	—	.078
		(.015)		(.531)
Polgárjogi kérdések	—	.054		-.129
		(.137)		(.004)
-2 Log likelihood	592.71	581.64	452.17	441.26
Modell chi-négyzete	9.88	20.99	24.22	36.01
Szabadságfok	6	9	6	9
Hibás pozitív arány	26.3	26.1	34.7	33.2
Hibás negatív arány	100.0	50.0	45.5	44.7
N	527	527	363	363

A (2) hipotézist az támasztaná alá, ha MODEL1V1 jobban illeszkedne az adatokhoz, mint MODEL1MDF1.

A (3) hipotézisünknek arra számítottunk, hogy MODEL1V1-ben a magasabb társadalmi státusznak az alacsony társadalmi státuszhoz képest erős pozitív hatása lesz.

A (4) hipotézist az támasztaná alá, ha MODEL1V1 és MODEL1MDF1 szignifikánsan jobban illeszkedne az adatokhoz, mint MODEL1V2 és MODEL1MDF2.

Az (5) hipotézisünk feltételezi, hogy MODEL2MDF1-ben W2 nem lesz negatív, s elképzelhető, hogy még csak szignifikáns értéke sem lesz, ezzel szemben CIVIL értéke negatív és szignifikáns lesz.

Végül (6) hipotézisünket nem tekintjük cáfoltnak mindaddig, amíg MODEL2V1-ben W2-nek szignifikáns és negatív értéke lesz.

Kiszámítottuk az OLS regressziós együtthatókat W1, W2 és CIVIL-re mint függő változóra, amikor is az életkort, nemet és foglalkozást független változónak tekintettük (3.tábla (1), (2) és (3) oszlop). Az (5) és (6) hipotézist akkor tekintjük fenntarthatónak, ha W2 esetében az alacsonyabb társadalmi státusszal erős és po-

zítív, a magas társadalmi státusszal erős és negatív paramétereket találunk modelünkben; CIVIL esetében lényegileg az ellenkező hatást várjuk, vagyis robosztus pozitív paraméterre számíthatunk a magas társadalmi státusz esetében.

3. táblázat. OLS regressziós elemzés a biztonsági hálóval (W1), a munkáspárti értékekkel (W2) és polgárjogi kérdésekkel (CIVIL) mint függő változóval

Független változók	Biztonsági háló	Munkáspárti értékek	Polgárjogi kérdések
	W1	W2	CIVIL
Konstans	12.592	2.518	11.141
Nem	-.138 (.244)	-.281 (.001)	1.037 (.000)
Életkor	.010 (.013)	.006 (.028)	-.043 (.000)
Szaktmunkás	-.108 (.534)	-.283 (.017)	1.293 (.000)
Irodai dolgozó	.316 (.046)	-.389 (.000)	1.497 (.000)
Értelmiségi	.477 (.020)	-1.155 (.000)	2.657 (.000)
Mezőgazdasági fizikai	-.064 (.749)	-.326 (.018)	-.188 (.632)
R ²	.033	.193	.193
F szignifikanciája	.000	.000	.000
N	694	694	694

Elemzésünk eredményei: a társadalmi struktúrában elfoglalt hely hatása a pártpreferenciára

Amikor bemutattuk „társadalmi struktúra-térképünket”, jeleztük, hogy a nemzeti-keresztény pártok jobb választási eredményei a „térkép” alapján várhatóak voltak, hiszen ezek a pártok – elméleti feltevéseink alapján – jobb helyzetben voltak ahhoz, hogy megszerezzék az alacsony társadalmi státuszúak szavazatait. Elméleti előfeltevéseinkből az következett, hogy a liberális pártok kevésbé tudnak ezekhez a rétegekhez szólni. A TÁRKI-adatok alapján most fel tudjuk mérni, hogy van-e kimutatható különbség a nemzeti-keresztény és liberális pártok szavazótáborának társadalmi összetételében.

Kereszt tábláink gyenge, de a várakozásnak megfelelő irányú összefüggést sejtettek a társadalmi struktúrában elfoglalt hely és a pártpreferencia között.

Mind az MDF-re, mind az SZDSZ-re szignifikánsan kevesebben szavaztak az alacsonyabb státuszú fizikai munkások és az általános iskolai végzettséggel, vagy annál alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezők közül. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a nemzeti-keresztény mezőért versengő pártok eredményesebbek voltak az 1990 tavaszi parlamenti választásokon a társadalmi hierarchia talpazatán elhelyezkedők szavazataiért folyó versenyben. Ezt már az MDF-SZDSZ összehasonlí-

tás is sejteti. Az MDF nem szerepelt túl gyengén az alacsonyabb státuszú fizikai munkásság körében, s tisztes eredményt ért el a magasabb státuszú fizikaiak között: mindkét társadalmi rétegben valamelyest eredményesebb volt, mint az SZDSZ. Az MDF az átlagszavazatánál 3 százalékkal több szavazatot kapott a magasabb státuszú fizikai dolgozók körében, az SZDSZ ezzel szemben az átlagánál 1,5 százalékkal kevesebb szavazatot kapott ettől a rétegtől. Továbbá az SZDSZ nemcsak az általános iskolai vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezők körében kapott az átlagosnál szignifikánsan kevesebb szavazatot, hanem a következő iskolai végzettségi kategóriában, a szakmunkási végzettséggel rendelkezők körében is valamelyest az átlag alatt szerepelt. A szakmunkás végzettségűek kategóriájában az MDF az átlagos szavazatot kapta. Az MDF és az SZDSZ között legerőteljesebb különbség a mezőgazdasági fizikai munkások esetében tapasztalható. A mezőgazdasági fizikaiak az átlagosnál kevésbé szavaztak a két nagy pártra, de az MDF esetében ez pusztán 3 százalék volt, míg az SZDSZ mintegy 11 százalékkal kevesebb szavazatot kapott a mezőgazdasági fizikaiaktól, mint a népesség egészétől.

A magukat a nemzeti–keresztény mezőben elhelyező pártoknak a társadalom talpazatán elhelyezkedő rétegekben való jobb szereplése még nyilvánvalóbb az MDF koalíciós partnerei, az FKgP és a KDNP esetében. E két párt az átlagosnál szignifikánsan több szavazatot kapott a fizikai munkások mindkét kategóriájától és az átlagosnál alacsonyabb iskolai végzettségűektől.

Nagyjában és egészében az MDF volt az 1990 márciusi–áprilisi választások legkiegyensúlyozottabb, legkevésbé réteg vagy osztály jellegű pártja: képes volt elérni a társadalom valamennyi kategóriáját. Gyengése a társadalom talpazatán kevésbé volt pregnáns, mint az SZDSZ-é, népi támogatásának hiányosságait pedig pótolták koalíciós partnerei. Az SZDSZ potenciális koalíciós partnerének, a FIDESZ-nek a szavazóbázisa kevésbé túlreprezentált a magasabb státuszúak körében, mint az SZDSZ-é, de azért a FIDESZ is jobban szerepelt az átlagosnál magasabb státuszúak és iskolázottabbak között, így az SZDSZ gyengeségét nem kompenzálhatta.

Érdekes végül, hogy az értelmiségiek körében az MDF és az SZDSZ hasonló eredményt ért el. Lényeges különbség mutatkozott a két párt között az irodai dolgozókért folytatott versenyben: e vonatkozásban az SZDSZ fölényesen vezetett az MDF előtt. Míg az MDF az átlagosnál 2,3 százalékkal kevesebb szavazatot kapott az irodai dolgozóktól, az SZDSZ-t ez a réteg az átlagosnál 6,4 százalékkal nagyobb mértékben támogatta.

A pártpreferenciák a szociáldemokrata választóbázissal kapcsolatos hipotézisünket nem igazolták. Az egyetlen párt, amely nyugati típusú szociáldemokrata programmal folytatta választási kampányát, nevezetesen az MSZP, egyrészt igen kevés szavazatot kapott, másrészt – s a szociáldemokrata szavazóbázissal kapcsolatos hipotézisünk szempontjából ez az eredmény még súlyosabb következményekkel jár – az MSZP szavazói nyomtatékosabban a magasabb társadalmi státuszú rétegekből kerültek ki. Az értelmiségiek az átlagosnál kétszer nagyobb valószínűséggel szavaztak az MSZP-re, a munkások körében az MSZP pedig még az SZDSZ-nél is kevesebb szavazatot kapott. 1990 tavaszán az egész politikai mezőnyből az MSZP

tudta a legkevésbé mozgósítani a munkásságot, s minden más pártnál inkább értelmiségi jellegű volt.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely és az MDF-re, illetve az SZDSZ-re leadott szavazatok közötti korreláció mérsékelt erejű, és semmiképpen nem volt meghatározó jelentőségű a két párt által vívott küzdelemben. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy az 1990. évi parlamenti választások első fordulójában a két nagy párt szavazóbázisának társadalmi összetétele az elméletünk által előrejelzett irányban különbözött egymástól. Elméletünk várakozásainak megfelelően a nemzeti–keresztény mezőben elhelyezkedő pártok a liberális pártoknál jobban szerepeltek az átlagosnál alacsonyabb iskolai végzettségűek és a munkások, illetve a mezőgazdasági fizikaiak körében, a liberálisok ezzel szemben jobb eredményt értek el a magasabb iskolai végzettségűek között, a társadalom felső felében, egyharmadában. Legfőbb következtetésünk azonban az, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely gyenge változó, ha feladatunk a pártpreferenciák előrejelzése.

A demográfiai változók – az életkor és a nem – kevéssel járultak hozzá a pártpreferenciák magyarázatához. Az idősebbek s a férfiak mintha egy árnyalattal inkább szavaztak volna a nemzeti–keresztény mező pártjaira, a liberálisok pedig valamivel több támogatást kaptak a fiataloktól és a nőktől.

Az MDF az átlagosnál szignifikánsan kevesebb szavazatot kapott a 40 évesnél fiatalabb szavazóktól, az SZDSZ és a FIDESZ az idősebbektől kapott szignifikánsan kevesebb voksot. Az MDF különösen jól szerepelt a középkorúak (40 és 60 év közöttiek) körében, az FKGP-t és különösképpen a KDNP-t nyomatókéosan a 60 évnél idősebbek támogatták.

A nem hatása kevésbé nyilvánvaló s csupán marginálisan szignifikáns, bár világos tendenciát mutat. Az összevont MDF és FKGP szavazótáborban szignifikánsak több a férfi, mint a nő, a KDNP ezzel szemben inkább a női szavazatokra számíthatott. Az összevont SZDSZ és FIDESZ szavazótáborban árnyalatnyilag több a nő, mint a férfi. Ez azért figyelemre méltó, mert a nem hatása a pártpreferenciákra inkonzisztens e dolgozat egyéb eredményeivel, mindenekelőtt a nem és az attitűdök összefüggésével. Az attitűdök vizsgálata azt sejteti, hogy a nők attitűdjeik tekintetében kevésbé liberálisak, mint a férfiak. Ez különösen azért kíván közelebbi elemzést, mert ugyanakkor a CIVIL – vagyis a polgári szabadságjogok iránti attitűdöket mérő változó – rendkívül fontos a pártpreferencia magyarázatában. Nem és attitűdök egymást keresztező hatást gyakorolnak. Külön tanulmányra van szükség ahhoz, hogy megértsük, milyen hatást gyakorol a nem a posztkommunista politika alakulására.

Logisztikus regressziós elemzésünk alapmodelljei (MODEL1) alátámasztják a leíró statisztikák alapján levont következtetéseinket. MODEL1MDF1-ben a szaképzett fizikai és a mezőgazdasági fizikai munkások paraméterei pozitívak, s a mezőgazdasági fizikaiak esetében a paraméter meglehetősen erős. Az irodai dolgozók paramétere szignifikánsan negatív, az értelmiségiek viszont nem különböznek szignifikánsan a tekintetben, hogy az MDF-re vagy a liberális pártokra szavaztak-e. Mindez támogatni látszik az (1) hipotézist. A nem hatása a modellben nem mutatható ki, amit tehát a nem hatásaként véltünk felismerni a kereszttáblákban, eltű-

nik a regressziós modellben, amikor kontrollálunk foglalkozásra és életkorra is. Az életkor hatása megmarad pozitívnak, de csak marginálisan szignifikáns.

MODEL1V1 kicsit jobban illeszkedik az adatokhoz, mint MODEL1MDF1.

Különböző függő változókból építkező modelljeink illeszkedését összehasonlítható, azt vizsgáljuk meg, hogy az eseteket milyen arányban jelezte előre a modell tévesen. Ezt úgy érjük el, hogy összehasonlítjuk a modell alapján várható szavazó/nem szavazó, illetve MDF/SZDSZ-szavazó arányt a ténylegesen szavazók/nem szavazók, illetve MDF/SZDSZ-szavazók arányával. „Hibás pozitív arány” az az arányszám, mely téves pozitív előrejelzést tett (vagyis a modell alapján arra lehetett számítanunk, hogy valaki szavazni fog, illetve az MDF-re adja a szavazatát, valójában nem szavazott vagy az SZDSZ-re voksolt). „Hibás negatív arány” azoknak az eseteknek az aránya, melyeket a modell hibásan jelzett negatívnak, vagyis akiktől a modell azt várta, hogy nem szavaznak, vagy az SZDSZ-re szavaznak, de a valóságban szavaztak, illetve az MDF-re adták a voksukat. A hibás negatív és pozitív arányszámokat megadjuk mind az 1., mind a 2. táblázatban. Az a modell illeszkedik az adatokhoz jobban, amelynél e két arányszám összege alacsonyabb.

Érdekes módon ez MODEL1V2 és MODEL1MDF2 összehasonlításakor megváltozik, a 2. tábla (3) oszlopa jobban illeszkedik az adatokhoz, mint az (1) oszlop. Ez az eredmény kétségesé teszi a (3) hipotézis érvényességét, hiszen a társadalmi struktúrában elfoglalt hely fontossága az elméletünk alapján előrejelzettel ellentétes irányban változott. Úgy tűnik, a választások második menetében a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerepe csökkent a választási részvétel megmagyarázásában, de jelentősege nőtt a pártpreferencia értelmezésében.

Elemzésünk eredményei: a társadalmi struktúrában elfoglalt hely mint a választási részvételt magyarázó változó

A választásmegtagadás magas arányszáma magyarázatot igényel. E tanulmány legfontosabb hipotézise, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely jobban értelmezi a választásban való részvételt, mint a pártpreferenciát.

Itt nincs módunk részletezni, mennyire egyedülálló a hazai, 1990. évi választásmegtagadás, illetve mennyire sajátosan magyar jelenség, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely jobban magyarázza a választásokon való részvételt, mint a pártpreferenciát. Tervezzük, hogy egy másik tanulmányban módszeresen összehasonlítjuk a magyar választási adatokat más országok, így például az Egyesült Államok vagy Anglia választási statisztikáival. Részletes bizonyító elemzés hiányában munkahipotézisként fogalmazzuk meg azt, hogy a magyar – és feltehetőleg a többi posztkommunista – rendszerben a választók magatartása 1990-ben sajátosan alakult: (1) Bár a 35–55 százalékos szavazásmegtagadás nem példa nélküli a nyugati demokráciákban (gyakori az Egyesült Államokban, de ritkább vagy nehezebben elképzelhető Nyugat-Európában), ilyen mérvű politikai apátia a több évtized után első szabad választásait tartó társadalmakban mégiscsak meglepő, különösképpen azért, mert a többpártrendszeren alapuló szabad választások programja fontos szerepet játszott a kommunista rendszer ellen vívott politikai küzdelmekben.

(2) Bár nem különösképpen meglepő, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek túlreprezentáltak a nem szavazók között, úgy gondoljuk, hogy olyan politikai rendszerekben, melyekben autentikus szociáldemokrata pártok számottevő szerepet játszanak (lásd ezzel kapcsolatban Lipset 1981, és Hamilton 1972), az osztályhelyzet fontosabb szerepet játszik a pártpreferencia megmagyarázásánál, mint azt, mondjuk, a magyar 1990. évi választásoknál tapasztalhattuk. Legóvatosabban megfogalmazott hipotézisünk e vonatkozásban a következő: bár az osztályhelyzet általában jobban vagy ugyanolyan jól magyarázza a szavazásmegtagadást, mint a pártpreferenciát, az 1990. évi magyar választások esetében a társadalmi struktúrában elfoglalt hely magyarázó ereje inkább különbözött e két függő változó vonatkozásában: az osztályhelyzet kevesebbet magyarázott a pártpreferenciából, s többet mondott a szavazásmegtagadásról, mint azt fejlett demokratikus rendszerű országokban várhatnánk.

A szakirodalom alapján az, hogy az osztályhelyzet jobban magyarázza a választási részvételt, mint a pártpreferenciát, a posztkommunista magyar politika sajátosságának tűnik, s a nyugat-európai politikában ez inkább kivételnek, mintsem a szabálynak számít. Összehasonlító kutatások alapján a skandináv országokban például a választási részvétel alig különbözik a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerint, a pártpreferenciákat azonban jelentős mértékben a választók osztályhelyzete befolyásolja (Korpi 1983). Svédországban például a nem szavazók között a munkások csak két százalékkal vannak túlreprezentálva, ugyanakkor a munkásság negyven százalékkal inkább adja szavazatát a baloldali pártokra, mint a társadalom átlaga (Korpi 1983). Hasonló tendenciát lehet megfigyelni Angliában is, ahol pedig a választásokon való részvétel általában a skandinávnál lényegesen alacsonyabb.

Politikai szociológiai kutatások kimutatták, hogy e vonatkozásban lényeges különbség van Nyugat-Európa és az Egyesült Államok között. Az Egyesült Államokban, akárcsak Magyarországon, nincs erős baloldali párt, mely meg tudná mozgatni a munkás szavazókat. Ennek eredményeként az Egyesült Államokban az osztályhelyzet nagy hatással van a választási részvételre, s kisebb szerepet játszik a pártpreferenciák kialakulásában (Lipset 1963). A kialakuló posztkommunista magyar politikai kultúra tehát egyelőre inkább hasonlít az amerikaihoz, mint a nyugat-európaihoz.

Az 1990-es magyar parlamenti választások esetében azonban a leíró statisztikák erőteljes osztályhatást jeleztek a választási részvétel vonatkozásában. A népesség iskolai végzettség szerint a választásokon való részvétel szempontjából két élesen elhatárolódó csoportra oszlik: azok, akiknek legalább középiskolai végzettségük van, sokkal nagyobb valószínűséggel vettek részt a választásokon, mint az alacsonyabban képzettek. Különösen nyilvánvaló, hogy az általános iskolát végzettek, illetve még ennél is alacsonyabb iskolai végzettségűek kevéssé voltak hajlamosak szavazni. A választásmegtagadás szorosan összefügg a foglalkozással is: a szakképzetlen fizikai és mezőgazdasági fizikai munkások az átlagosnál sokkal kisebb valószínűséggel szavaztak, a szakmunkások az átlagos mértékben vettek részt a szavazásokon, míg az irodai dolgozók és értelmiségiek az átlagosnál sokkal nagyobb mértékben voksoltak. Adatainkban a legnagyobb statisztikai különbséget e vonatkozás-

ban találtuk: az értelmiségiek 17 százalékkal nagyobb valószínűséggel vettek részt a választásokon, mint a lakosság átlaga. A mezőgazdasági fizikaiak és az értelmiségiek között a különbség a választásokon való részvétel szempontjából 30 százalék volt.

A kereszt táblák tehát azt jelezték, hogy az osztályhelyzet döntő hatást gyakorol a választásokon való részvételre. A demográfiai változók hatása kereszt tábláinkban viszont szerény volt. A szavazók és a szavazást megtagadók között nincs semmi szignifikáns nemek szerinti különbség. Az életkor hatása szignifikáns, bár az meglepett bennünket, hogy a fiatalabbak azok, akik kevésbé hajlamosak szavazni (nyugati választási statisztikák is ilyen jellegű életkori hatást mutatnak ki, de a posztkommunista társadalmak első szabad választásán meglepőnek tűnik a fiatalság „politikai apátiája”). Az életkor hatása annál figyelemreméltóbb, mivel keresztbe metszi az osztályhatást: a fiatalabbak ugyan átlagosan magasabban iskolázottak, ennek ellenére kisebb arányszámban szavaznak, mint az idősek. Az a magyarázat, amelyik szerint az idősebbek azért hajlamosabbak szavazni, mert van a többpártrendszerű demokráciával kapcsolatos tapasztalatuk, nem igazán meggyőző: 1990-ben csak a 60 évesnél idősebbeknek volt korábbi választási tapasztalatuk többpártrendszerű demokráciában.

Logisztikus regressziós alapmodellünk, melyben V1 és V2 a függő változó, további evidenciát nyújt fő hipotézisünk támogatására: jelzi, hogy milyen jelentős a társadalmi struktúrában elfoglalt hely hatása a választáson való részvételre. MODEL1V1 jól illeszkedik az adatokhoz (a hibás pozitív és negatív arányok összege 66,6 százalék). MODEL1MDF1 valamelyest rosszabbul illeszkedik (a két modell közötti különbség 12,8 százalék). Ez a mutató jelzi idáig statisztikailag a legegyszerűsebben, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely jobban magyarázza a választáson való részvételt, mint a pártpreferenciát. MODEL1V1 paramétereinek részletesebb elemzése tovább erősíti hipotézisünket. Míg az életkor paramétere alig változik MODEL1V1 és MODEL1MDF1 esetében, MODEL1V1 modellben a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet jelző változó paramétere sokkal erősebb, mint MODEL1MDF1-ben.

A kevésbé iskolázott fizikai munkások kisebb választói részvételi arányszáma különböző módon magyarázható. E jelenség jelezheti, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok kevésbé érdeklődnek a politika iránt, de arról is tanúskodhat, hogy a politika színpadán nincs olyan párt, mely az ő érdekeiket fogalmazná meg, vagyis – okkal – úgy vélik, számukra nincs tétje a választásoknak. Így két alternatív elméletet szembesíthetünk egymással: a „politikai apátia”, illetve a „politikai vákuum” elméletét.

Minden bizonnyal mindkét tényező szerepet játszott a magyar választói magatartás kialakulásában. A TÁRKI felmérésében egy kérdés a politika iránti érdeklődés intenzitását mérte. A kérdésre adott válaszukban a nem szavazók jelezték, hogy kevésbé érdeklődnek a politika iránt, de azért egyharmaduk azt mondta, hogy érdeklődik politikai kérdések iránt. A politikai érdeklődés/apátia két különböző mérőszámát használták a felmérésben: (1) milyen gyakran beszél politikai kérdésekről és (2) mennyire érdeklődik politika iránt. Az első mérőszám esetében egy hárompontos skálán („sohá”-tól „gyakori”-ig) a nem szavazók megoszlása 34,9; 44,3 és

20,9 százalék volt. A szavazók megoszlása ezzel szemben 25,5; 47,1 és 27,4 százalék. A második mérőszám esetében a nem szavazók 34,9 százaléka válaszolta, hogy eléggé vagy nagyon érdeklődik a politika iránt, míg a szavazóknak 47,1 százaléka adott ilyen választ. Ezek szignifikáns és fontos különbségek, de kisebbek, mint az osztályhelyzetnek a választáson való részvételre gyakorolt hatása. Az „apátia” tehát csak részleges magyarázatot ad.

Szoros összefüggést találtunk a politikai attitűdök és a választói magatartás között is. A választást megtagadók politikai profilja élesen különbözik a szavazókétól. Dolgozatunk következő részében azt igyekszünk bizonyítani, hogy a nem szavazók politikai attitűdjeinek sajátossága arra utal, hogy a nem szavazók között az átlagosnál nagyobb arányszámban találhatók a szociáldemokrata értékeket magukénak vallók.

3. Politikai attitűdök és választói magatartás

Elemzésünk eddigi fő következtetése: míg a társadalmi struktúrában elfoglalt hely aránylag kevésbé magyarázza a pártpreferenciát (legalábbis a választások első fordulójában), nincs tehát számottevő különbség a két nagy párt szavazóbázisának a társadalmi összetételében (mindkét párt valamivel sikerebb a társadalmi hierarchia magasabb, mint az alacsonyabb régiókban), a csendes többség, a lakoságnak mintegy a felét vagy több mint a felét kitevő nem szavazók osztályszerkezetüket tekintve élesen különböznek a szavazóktól. A választást megtagadók olyan társadalmi rétegekből rekrutálódnak, amelyek például Angliában vagy Svédországban, ahol van baloldali szociáldemokrata párt, általában a szociáldemokratákra szavaznak.

Tanulmányunknak ebben a részében azt próbáljuk bemutatni, hogy a nem szavazók nem csupán társadalmi összetételük alapján, hanem politikai attitűdjeiket tekintve is szociáldemokrata szavazóbázisnak tekinthetők. A következőkben tehát elemezzük a politikai attitűdök alakulását, különös tekintettel arra, hogy az attitűdök miként függenek össze a választási részvétellel, illetve a pártpreferenciákkal.

Arra számítunk, hogy a politikai attitűdök a választói magatartást két módon is befolyásolják:

(a) Mivel a párt-preferenciák kialakulásában a társadalmi struktúrában elfoglalt hely nem túl fontos, a társadalmi kérdésekkel kapcsolatos attitűdök különösen fontosak lesznek annak a megmagyarázásában, hogy ki melyik pártra szavazott. A politikai attitűdök beépítése a logisztikus regressziós modellekbe tehát elvileg meg kell hogy javítsa a modellek illeszkedését abban az esetben, amikor a függő változó MDF1 (ez MODEL2MDF1, melyet e hipotézis ellenőrzése céljából egybevetünk MODEL1MDF1 modellel).

Az azonos függő, de különböző független változókkal építkező modellek illeszkedésének az összehasonlítását úgy végezzük el, hogy kivonjuk egymásból a modellek chi-négyzeteit. A szignifikancia szintjét a szabadságfokok alapján állapítjuk meg. Ha összehasonlítjuk MODEL1MDF1-et MODEL2MDF1-gyel, vagyis az 1. táb-

la (3) es (4) oszlopát, akkor a különbség 9,36; 3 szabadságfok mellett $p=.03$. Ebben az esetben az attitűdváltozók beépítése a modellbe javította a modell illeszkedését.

MODEL2MDF1 esetében arra számítottunk, hogy CIVIL jól működik és negatív értékű lesz. A modell valóban így működik.

(b) A válaszmegtagadást jól magyarázza a társadalmi struktúrában elfoglalt hely. Ezért azt várjuk, hogy az attitűdváltozók beépítése abba a modellbe, melynek a függő változója V1, nem javítja a modell illeszkedését. (Az előzőekben leírt módszerrel követve a chi-négyzetek különbsége ebben az esetben 3 szabadságfokkal 4,68; vagyis a modell illeszkedése nem javult szignifikánsan).

Ennek ellenére a hatást továbbra is bizonyos mértékig a politikai attitűdök közvetítik. Azok, akik „baloldalinak” minősülnek a W2 változó szerint, lényegesen kevésbé fognak szavazni, mint azok, akik „jobboldaliak” e mérőszám alapján. A MODEL2VOTE1 modellben elméletünk alapján arra számítottunk, hogy W2-nek szignifikáns és negatív a paramétere, s a modellben ezt is találjuk.

Ebben a fejezetben két feladatra vállalkozunk: (1) Felmérjük, hogy mi az összefüggés a társadalmi, demográfiai változók és az attitűdök között. A leíró statisztikák rövid ismertetése után bemutatjuk azoknak a regressziós elemzéseknek az eredményeit, melyekben függő változóként W1-et, W2-t és CIVIL-t használtuk (3. tábla); (2) Elemezzük az attitűdök és a pártpreferencia, illetve a választásokon való részvétel összefüggéseit, vagyis a politikai attitűdöket ebben az esetben független változóként kezeljük. Elemzésünk utolsó szakaszában elemezzük a kibővített logisztikus regressziós modelljeinket, melyekbe beépítettük a politikai attitűdváltozókat is, és ellenőrizzük, mit is nyertünk azzal, hogy az attitűdváltozókkal bővítettük megfigyelésünk körét.

A társadalmi, demográfiai változók hatása a politikai attitűdökre

Számos tételből három politikai attitűdváltozót hoztunk létre: CIVIL a polgári szabadságjogokkal kapcsolatos attitűdöket méri, W1 a biztonsági háló értékeit, W2 a munkabiztonsággal és a társadalmi egyenlőséggel összefüggő, baloldali munkáspárti értékeket tartalmazza.

Általában meglepő, hogy a magyar közvélemény mennyire „baloldali” mind a W1, mind a W2 változók esetében. Míg az uralkodó politikai retorika a liberális kapitalizmus értékeit hirdeti, a felmérés során megkérdezettek egyértelműen szociáldemokrata értékeket vallanak, így tehát állást foglalnak a szociáldemokrata jóléti állam intézményei mellett, azt kívánják, hogy az állam továbbra is játsszék szerepet abban, hogy mindenkinek legyen állása, mindenki hozzájusson lakáshoz, s hogy csökkenjenek a társadalmi egyenlőtlenségek. Így például a megkérdezetteknek a 90 százaléka vélte úgy, hogy az állam kötelessége, hogy mindenki számára munkalehetőséget biztosítson. Több mint 80 százaléka azt kívánta, hogy az állam a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése érdekében avatkozzék be a gazdasági és társadalmi folyamatokba, a megkérdezetteknek mintegy 80–90 százaléka gondolta, hogy az államnak többet kellene költenie oktatásügyre, egészségügyre és szociális juttatásokra. A hegemon politikai retorika és a közvélemény által elfogadott értékrend-

szer ilyen rendkívüli eltérése önmagában is megmagyarázhatja a nagy szavazás-megtagadási arányszámot.

Ha ezeket az attitűdöket két faktorra, W1-re és W2-re bontjuk, akkor ki tudjuk mutatni, hogy e két különböző értéksomagot a társadalom különböző rétegei vallják a magukénak. E két változó eloszlása a normál eloszlástól különböző irányban torzított: W1 „balra” torzult, W2 inkább a normál eloszláshoz áll közelebb, bár némileg „jobbra” van csúszva. 3 pontos skálán W1 esetében a megkérdezettek túlnyomó többsége „mérsékelt”, vagy „erősen” a „baloldali” álláspontot vallja magáénak, míg W2 esetében az inga a másik irányba lendül ki, ez esetben a megkérdezettek túlnyomó többsége „gyenge” vagy „mérsékelt” támogatást ad a „baloldali” álláspontnak.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely döntő hatást gyakorol mind W1-re, mind W2-re, de e hatás a két változó esetében ellentétes irányba mutat. W1 esetében a magasabb iskolai végzettségűek, a társadalom felsőbb rétegeibe tartozók hajlamosak a „balosabb” véleményt vallani (így például az ipari és mezőgazdasági fizikai munkások 60, illetve 40 százalékos arányban „mérsékelt” és „erős” támogatói a baloldali politikának; az irodai dolgozók és értelmiségiek esetében ez a megoszlás 50–50 százalék). Hasonló eredményre jutunk, ha a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet az iskolai végzettséggel mérjük: ebben az esetben azt találjuk, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők 54 százaléka mondja, hogy „erősen” támogatja a biztonsági háló megteremtését, míg ez az arányszám a legfeljebb általános iskolát végzettek körében mindössze 40 százalék. W2 esetében pontosan az ellenkező az eredmény: azok között, akik csak általános iskolát végeztek, a megkérdezetteknek 60 százaléka támogatja legalább bizonyos mértékig a „teljes foglalkoztatottság és egyenlőség” politikáját, az egyetemi végzettséggel rendelkezők körében az ilyen álláspontot vallók aránya 10 százalékra csökken. Az ipari, nem szakképzett fizikai munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók 60 százaléka támogatja legalább részben W2-t, az ilyen véleményt vallók aránya az irodai dolgozók és az értelmiségiek körében 10 százalék körül van.

Az életkor és a nem szorosan összefügg W1-gyel és W2-vel. A fiatalabbak hajlamosak „erősen” támogatni W1-et s ellenezni W2-t. Ez azért meglepő, mert a fiatalok a népesség alsó harmadához hasonló módon viselkednek: vagyis nem szavaznak, de attitűdjük inkább a felső harmadhoz, a szavazókhoz hasonlítja őket. A nők pozitívabban nyilatkoznak W2-ről, mint a férfiak. Ez szintén meglepő, hiszen, mint láttuk, a nők – ellentétben a W2-ről általában pozitív véleményt alkotókkal – az átlagos mértékben szavaznak, s ha szavaznak, akkor inkább a liberális, mintsem a konzervatív pártokra adják a voksukat.

Politikai attitűdjeiket tekintve a magyar választópolgárok – professzionális politikusaikkal ellentétben – általában szociáldemokrata értékeket vallanak, a társadalmi hierarchia felső régióiban levők a nyugatnémethez hasonló, jobboldali szociáldemokrata politikát támogatnak, a társadalmi hierarchia alsó régióiban levők a skandináv szociáldemokrata pártokhoz vagy az angol, illetve ausztrál munkáspárt baloldalához hasonló politikai értékeket vallanak a magukénak. Ennek valamelyest ellentmond az a tény, hogy a megkérdezetteknek mintegy kétharmad része általában kevesebb szerepet szánt az államnak; mintegy háromnegyedük szim-

patizált a privatizáció gondolatával; négyötödüknek nem volt semmi kifogása az ellen, hogy külföldiek vásárolják meg a magyar termelőtőkéket, nemzeti vagyont. Az emberek attitűdjei képlékenyek, valamelyest inkonzisztensek, ami a jelenlegi, gyorsan változó társadalmi környezetben nem is annyira meglepő.

A keresztátláblában CIVIL a várakozásoknak megfelelően működik. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely hatása valamivel gyengébb, mint W2 esetében, de azért van ilyen hatás, és amint az várható, minél feljebb megyünk a társadalmi hierarchián, annál inkább „baloldaliak” a válaszadókink ebből a szempontból. Az életkornak és a nemnek nagyobb a hatása CIVIL-re, mint W1-re vagy W2-re. A nők és az idősebb emberek inkább „jobboldaliak” a polgári szabadságjogok kérdésében, nagyobb valószínűséggel ellenzik a sztrájkokat, utcai tüntetéseket és szkeptikusabban a szólásszabadsággal kapcsolatban is. Ez ellentmond a választói magatartásuknak: a nők inkább liberálisan szavaznak, holott a liberálisok ezekben a kérdésekben éppenséggel „baloldaliak”, a fiatalok pedig nem szavaznak, holott a nem szavazók éppenséggel „konzervatívok” vagy „jobboldaliak” a polgári szabadságjogok kérdésében.

A W1-et, W2-t és CIVIL-t függő változóként használó regressziós modellek nem mondanak ellent a keresztátlábkól levont következtetéseknek. Míg ezekben a modellekben a társadalmi struktúrában elfoglalt hely csak mérsékelten magyarázza CIVIL-t, szembevetendő, hogy a nem milyen erőteljes változó: a 3. tábla (3) oszlopában csaknem olyan erejű, mint az osztályhelyzetet mérő változók. Az a modell, amelyben W1 a függő változó, rosszabbul illeszkedik az adatokhoz, mint azok a modellek, amelyekben W2 és CIVIL a függő változók. A W1-gyel épített modellben a W2-vel és CIVIL-lel építkező modellekhez hasonlítva a nem hatása lényegesen gyengébb, de egyes foglalkozási kategóriák együtthatói azért meglehetősen erősek.

A politikai attitűdök hatása a választói magatartásra

A politikai attitűdökben kimutatható különbségeknek tulajdonítható, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely jobban magyarázza a választási részvételt, mint a pártpreferenciát. Az MDF és az SZDSZ „társadalmi” vagy „erkölcsi” kérdésekkel kapcsolatban folytatta választási hadjáratát. Az SZDSZ különösen határozott álláspontot foglalt el a polgári szabadságjogok tekintetében, s azzal vádolta az MDF-et, hogy nem kellő mértékben elkötelezett ezen értékek iránt. Az MDF – bár szintén állást foglalt a polgári szabadságjogok mellett – ezekben a kérdésekben közelebb állt a nyugati politikából konzervatívnak ismert állásponthez. A választások második fordulója előtti televíziós vitában a pártok vezetői – Antall József és Kis János – jól összegezték a két párt különbségét ebből a szempontból. Antall azt ígérte, hogy aki az MDF-re szavaz, az a „nyugodt erőre” adja a voksát, míg Kis radikális változást, az állampárt szétfűzését ígérte.

Gazdasági kérdések tekintetében azonban a két párt között nem volt lényeges különbség. Mindkét párt a privatizáció, a piacgazdaság mellett foglalt állást, s egyik párt sem mutatott különösebb elszántságot, hogy harcoljon a munkanélküliség ellen vagy a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséért. Amíg tehát az MDF

és az SZDSZ meglehetősen világos alternatívát kínált a konzervatív és liberális társadalmi értékek tekintetében, egyikük sem fogalmazott meg olyan programot, amely vonzó lehetett volna azok számára, akiket aggasztott a munkanélküliség vagy a fokozódó társadalmi egyenlőtlenségek problémája.

A szavazók és a nem szavazók között a különbség kisebb a szociális és nagyobb a gazdasági kérdésekben. Míg általában igaz, hogy a nem szavazók konzervatívabban a szociális kérdések tekintetében, CIVIL mégis szorosabb kapcsolatban áll a pártpreferenciával, mint a választási részvétellel. A legmeglepőbb a sztrájkokkal kapcsolatos vélemény: a nem szavazók 60 százaléka ellenezte a sztrájkokat, míg a szavazóknak csak 48 százaléka volt ilyen véleményen. Mivel a nem szavazók inkább munkások voltak, arra lehetett volna számítani, hogy több szimpátiát mutatnak a sztrájkjoggal kapcsolatban.

A gazdasági attitűdök – különösképpen W2, s kevésbé nyomatékosan W1 – segítenek bennünket annak megértésében, hogy kik nem szavaznak. A nem szavazók általában „baloldaliak” W2-ben és „jobboldaliak” W1-ben.

A pártpreferencia esetében éppen ellentétes hatásról számolhatunk be: az MDF és az SZDSZ szavazói kevésbé különböznek egymástól gazdasági kérdések tekintetében. Az SZDSZ szavazók W2-ben valamelyest az MDF szavazók „jobboldalán” helyezkednek el, de a két párt szavazói közötti különbség sokkal kisebb, mint a szavazók és a nem szavazók közötti különbség. Míg azonban CIVIL nem volt fontos a választási részvétel megmagyarázásában, ha feladatunk annak értelmezése, hogy ki szavaz az SZDSZ-re vagy az MDF-re, akkor CIVIL döntő fontosságú változóvá válik. Értelemszerűen az SZDSZ szavazók liberálisok, az MDF szavazók pedig konzervatívok a CIVIL mérőszáma szerint.

A képzettségi színvonalnak s a nemnek szintén erős hatása van ezekre a politikai attitűdökre. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a fizikai dolgozók és a nők a nem szavazók politikai profilját mutatják, ha szavaztak is. Drámai különbség mutatható ki az egyetemi végzettséggel rendelkezők és a népesség más rétegei között e vonatkozásban. Az egyetemi végzettségűek között például azoknak az arányszáma, akik úgy gondolják, hogy az államnak nem kell szerepet játszania az egyenlőtlenségek kezelésében, 38,7 százalékra ugrik (az ilyen választ adók aránya az általános iskolai végzettségűek között 10,1 százalék, a középiskolát végzettek között 16,7 százalék). Ugyanakkor azoknak az arányszáma, akik azt gondolják, hogy az államnak szabályoznia kell a béreket, az egyetemisták végzettek közötti mérsékelt 11,8 százalékról a pusztán általános iskolát végzett válaszadók körében 42,8 százalékra emelkedik.

Kibővített logisztikus regressziós modelljeink alátámasztják több szempontból is ezeket a kereszttáblákból levont megfigyeléseinket. MODEL2V1 valamivel jobban illeszkedik az adatokhoz, mint MODEL2MDF1 (a különbség szerény 6,2 százalék). MODEL2V1-ben W2 aránylag erős hatást gyakorol, CIVIL azonban nem szignifikáns; MODEL2MDF1 esetében pontosan ellenkező a helyzet, itt CIVIL erős változó – épp olyan jól működik, mint a legerősebb osztályhelyzetváltozók – és a várakozásainknak megfelelően – hiszen ez a modell jelzi előre, hogy ki fog az MDF-re szavazni – negatív értéke van. Amikor elemzésünkben a választások első fordulójáról áttérünk a második fordulóra, akkor azt tapasztaljuk, hogy az MDF'2-vel

alkotott modell illeszkedése körülbelül olyan jó marad, mint az MDF1-gyel alkotott modellé volt, miközben a V2 illeszkedése V1-gyel összehasonlítva egyértelműen romlik. Különösen érdekes felfigyelni arra, hogy MODEL2MDF2-ben (2. tábla, (4) oszlop) CIVIL magyarázó ereje erősebbé válik, csupán az életkor tud vetélkedni CIVIL-lel annak megmagyarázásában, hogy ki szavazott a második fordulóban az MDF-re. Az MDF győzelme a második fordulóban tehát egyértelműen a konzervatívizmus győzelme. MODEL2MDF2-ben sem W1, sem W2 nem szignifikáns és a társadalmi struktúrában elfoglalt hely hatása is gyenge.

Végző következtetésünk, hogy Magyarországon valóban van egy jelentős szociáldemokrata szavazótábor (mind a szavazók társadalmi összetételét, mind politikai attitűdjeiket tekintve). Ez a szavazótábor azonban képviselet nélkül maradt az 1990-es parlamenti választásokon. A szociáldemokrata érzelmű választópolgárok vagy nem szavaztak, vagy ha elmentek voksolni, szavazataikat szinte véletlenszerűen osztották meg az érdekeiket nem artikuláló pártok között. A magyar politikai pártok igencsak vékony jégen korcsolyáznak. A magyar politikában csak a jéghegy csúcsát látjuk, s könnyen lehet, hogy drámai változások következnek be rövid időn belül. A jóléti állammal kapcsolatos értékek és a konzervatív társadalmi értékek közötti erős korreláció a politikai helyzetet különösen robbanékonyá teszi.

4. Miért maradt a szociáldemokrata szavazótábor képviselet nélkül? A politikai intézményépítés dinamikája és a személyiségek szerepe a politikában

Alábbi elemzésünk a következő kérdésre keres választ: ha valóban igaz az, hogy Magyarországon van szociáldemokrata szavazóbázis, mi a magyarázata annak, hogy egyetlen párt sem „startolt rá” erre a lehetőségre? Eddigi elemzésünk meglehetősen strukturalista volt, most „institucionalista” irányba merészkedünk. Záró megjegyzéseinkben azt igyekszünk bizonyítani, hogy a politikai intézményépítés dinamikája és a politikai vezetők jellege talán éppen annyira fontos, mint a pártok lehetséges szavazóbázisának a társadalmi összetétele.

Röviden összefoglaljuk az SZDSZ–MDF küzdelem történetét és igyekszünk választ keresni arra a kérdésre, hogy a politikai intézményépítés milyen dinamizmusra vezetett az SZDSZ vereségéhez. 1989 nyarán az SZDSZ az MDF-et olyan középbal pártnak tekintette, amelynek szoros kapcsolata van a kommunistákkal s különösképpen a kommunista párt népi szárnyával, Pozsgay Imrével. Így az SZDSZ jobbról kezdte támadni az MDF-et. Magyar Bálint egy 1989 nyarán adott interjújában az MDF-et kriptokommunista pártnak nevezte, elemzése szerint e mozgalmat Pozsgay hozta létre hatalmának átmentése érdekében. Az MDF-et ebben az időben gyakran az 1945 utáni Parasztpárthoz hasonlították. A Parasztpárt a népi írók harmadikutas, társutas pártja volt.

Az MDF nem igazán tudta ebben az időpontban, miként válaszoljon erre a kihívásra. Az SZDSZ 1989 őszén frontális támadást indított az MDF ellen az elnökválasztás kérdésében és az MDF–MSZP kapcsolatot vette elsősorban tűz alá. Az MDF – mely 1989 tavaszán–nyarán egyértelműen a legerősebb ellenzéki mozgalom

volt (a nyári, kora őszi közvéleménykutatási adatok szerint az MDF kapta volna a szavazatok 25–30 százalékát, ha abban az időpontban országos választásokat tartottak volna, míg az SZDSZ és a FIDESZ mindössze a szavazatok 5–8 százalékára számíthatott volna), minden rendelkezésünkre álló információ szerint valóban meg-egyezett 1989 első felében az MSZMP-vel, ami 1989 szeptemberében formális meg-állapodásként is megszövegeződött. E megállapodás lényege az volt, hogy az MDF támogatja Pozsgay Imrének köztársasági elnökké választását s közepesen erős el-nöki hatalmat biztosít a volt kommunista politikusnak. Cserébe viszont az MDF alakíthat majd kormányt, sőt: az MDF-politikusok számos, ekkortájt adott nyilat-kozata még azt is megengedte, hogy a kommunisták vagy esetleges utódpartjuk be-léphet az új MDF-kormányba. A lengyel példát követve, ahol szintén egy volt kom-munistát – Jaruzelskit – választottak az átmenet középerős köztársasági elnökévé, e célból korai elnökválasztást igyekeztek kifizetni. Az MDF, az MSZMP, illetve utód-pártja, az MSZP azt remélte, hogy ha az elnökválasztásra 1989 késő őszen, vagy legkésőbb 1990 első napjaiban sor kerül, akkor azt – kellően ismert ellenzéki poli-tikus híján – Pozsgay fogja megnyerni. A közvéleménykutatási adatok szerint 1989 kora őszen Pozsgay fölényesen vezetett minden lehetséges ellenjelölttel szemben. Ennek szellemében 1989 késő szeptemberében megállapodás született az MSZMP és az ellenzéki pártok között, hogy az elnökválasztásra még az év vége felé, parla-menti választásokra pedig 1990 elején kerül majd sor.

Az SZDSZ jó politikai ösztönéről tett bizonyosságot, amikor ezt a megállapodást nem írta alá, hanem egy népszavazás mellett kezdett agitálni. Az SZDSZ könnyen összegyűjtötte a törvény szerint a népszavazás kiírásához szükséges 100 000-nél több szavazatot (a begyűjtött szavazatok száma 200 000 körül volt), s november vé-gén sor került a sorsdöntő népszavazásra. A népszavazást megelőző kampány so-rán az MDF defenzívába került. A mozgalom vezetői érezték, hogy Pozsgay és az MSZP-vel való kapcsolat már teher az MDF nyakán. Az MSZP a népszavazás al-kalmával arra biztatta a támogatóit, hogy szavazzanak „nem”-mel (a népszavazás során arról kellett véleményt nyilvánítaniuk az állampolgároknak, hogy akarnak-e parlamenti választásokat az elnökválasztás előtt). Az MDF nem kevés tépelődés után a lehető legrosszabb stratégiát választotta: arra szólította fel híveit, hogy tar-tózkodjanak a szavazástól. Az akkor érvényes törvények szerint a népszavazás csak akkor volt érvényes, ha a választásra jogosultaknak legalább 50 százaléka az ur-nák elé járul. Az SZDSZ tehát elvesztette volna a népszavazást, ha a népességnek kevesebb mint 50 százaléka szavazott volna. Túlfűtött választási hadjárat után a választásra jogosultaknak mintegy 60 százaléka szavazott, s árnyalattal több volt az „igen”, mint a „nem” a szavazatok között.

Az SZDSZ szempontjából ez tökéletes stratégiának bizonyult. A liberálisoknak sikerült megbontaniuk az MSZP–MDF szövetséget. Az MDF megszégyenítő veresé-get szenvedett, s a közvéleménykutatások azt jelezték, hogy népszerűsége gyorsan hanyatlik. 1989 szeptember végén az MDF a szavazatok 26 százalékára számítha-tott volna, ebben az időpontban az SZDSZ és a FIDESZ még a 10 százalékot sem érte volna el, s a kommunisták még mindig a népesség egyharmadának a bizalmát élvezték. December elejére azonban a helyzet drámai módon megváltozott. Az MSZP októberben rémes kongresszust tartott s mind az MSZMP, mind a volt re-

formkommunistákból kialakult MSZP gyors ütemben veszítette a népszerűségét, decemberben a volt kommunisták már csupán a szavazatoknak a 10 százalékára számíthattak. Az MSZP és MSZMP által elveszített szavazatokat azonban nem az MDF, hanem az SZDSZ kapta. Decemberben mind az MDF, mind az SZDSZ népszerűsége 20 százalék körül alakult.

Az SZDSZ e rendkívüli sikerét annak köszönhetette, hogy az MDF-től jobbra helyezte el magát és az MDF-et kommunista kapcsolatait, „harmadikutassága” és „társutassága” miatt támadta. 1989 decemberében azonban a politikai intézményépítésben újabb fordulat következett be. Az MDF vezetését szilárdan Antall József vette a kezébe. Antall a magyar keresztény úri középosztályt képviselte s nem volt sok köze az MDF-et alapító baloldali népi írókhoz. Antall vezetése alatt az MDF baloldali népi pártból középpjobb kereszténydemokrata párttá vált s izolálta baloldali népi politikusait. Felismerte, hogy 1990 legsikeresebb politikai platformja az antikommunizmus és úgy gondolta, ő hitelesebben léphet fel antikommunistaként, mint az SZDSZ vezetői. Az SZDSZ vezetésében jelentős szerepet játszottak korábban baloldali értelmiségiek: Kis János Lukács György tanítványaitól tanult filozófiát, Haraszti Miklós ellen a hatvanas években eljárást folytattak maoista kapcsolatait miatt, de még Tamás Gáspár Miklós is – aki a legelkötelezettebb 19. századbeli liberális politikussá vált 1989–1990 fordulójára – pályafutását az anarcho-szindikalizmus környékén kezdte. Jóideig az, amit „magyar demokratikus ellenzékként” ismertünk, s amiből az SZDSZ kinőtt, az államszocializmus baloldali kritikáját nyújtotta. Az SZDSZ-vezetők közül nem kevesen ráadásul kádercsaládból származtak (Kis, Haraszti, Bauer és mások). 1990 januárjától az MDF az SZDSZ-t saját játszmányában verte meg: jobb antikommunistának bizonyult, mint a korábban baloldali SZDSZ-intellektuelek.

Az SZDSZ egy ideig ingadozott, kereste helyét a politikai palettán. Kis alapvetően baloldali érzelmű embernek tűnik, s feltehetőleg jól megtalálná helyét egy nyugat-európai szociáldemokrata pártban. 1989 decemberében egy párizsi utazása során adott interjúban az SZDSZ-t „balközép” pártnak is nevezte. Antall nyomban támadásba lendült: természetes, hogy az SZDSZ baloldali, idáig csak tettette, hogy jobboldali. Az SZDSZ sem merte ebben az időpontban vállalni a baloldaliság ódiúját, úgy ítélték meg a párt vezetői, hogy a közhangulat túlságosan kommunista- és baloldallelenez, Kis párizsi nyilatkozatáról ezután nem sok szó esett. A párt szabad vállalkozás hívó mozgalomként, a 19. századi értelemben vett liberalizmus képviselőjeként fogalmazta meg önmagát, s igyekezett az MDF jobboldalán maradni.

Véleményünk szerint ez súlyos stratégiai hiba volt az SZDSZ szempontjából. Az SZDSZ bennrekedt a népszavazás nyerő taktikájában s ezzel stratégiai vereséget szenvedett. Könnyen elképzelhető, hogy az SZDSZ jobban szerepelt volna az 1990 március–áprilisi választásokon, ha december elején megváltoztatja taktikáját. Miután sikerült az MDF-et leválasztania az MSZP-ről, az SZDSZ benyomulhatott volna az MSZP és az MDF közötti politikai mezőbe, s meghatározhatta volna magát a középból, a bérből és fizetésből élők autentikus pártjaként.

Az 1990 március–áprilisi választások után az SZDSZ nehéz helyzetben találta magát. Az SZDSZ olyan parlament ellenzéki pártja, melynek a kormánya a középbolton helyezkedik el. Antall politikai ideálja Adenauer. Ettől „jobbra” aligha

van már hely. Az SZDSZ liberalizmusát ilyen körülmények között igyekeznek a társadalmi kérdésekben kifejezésre juttatni: harcolt a hitoktatás bevezetése ellen stb. Ezek nemes ügyek, de nem szükségképpen nyernek szavazatokat az ilyen ügyeket képviselő pártoknak. Egy évvel a parlamenti választások után kisebbrészt a kormányzás elkerülhetetlen terhei, nagyjából számos baklövés következtében az MDF népszerűsége igencsak lehanyatlott. 1991 késő tavaszán az MDF a közvéleménykutatások szerint nemhogy a szavazatok 40 százalékát nem kapná meg, hanem még a 20 százalékot sem érné el. Az SZDSZ azonban idáig nem profitált az MDF hanyatlásából. Ha 1990 késő tavaszán tartottak volna parlamenti választásokat, az SZDSZ inkább kevesebb, mint több szavazatot kapott volna, mint egy évvel korábban.

A magyar politika paradoxonja, hogy mindezek ellenére a szociáldemokrata szavazóbázis voksára még mindig leginkább az SZDSZ számíthatna, még mindig az SZDSZ van a legjobb helyzetben ahhoz, hogy az MDF által jelzett nemzeti-keresztény középbal alternatívájaként egy középbal mozgalmat alakítson ki, s így létrehozzon egy két-párt rendszerű politikai váltógazdaságot. A baloldali szavazatokra a kommunista utódpartoknak, az MSZMP-nek és az MSZP-nek nincs sok esélye. Mint adatainkból kiderült, az MSZP az összes párt között a leginkább középosztály jellegű mozgalom. Az MSZDP gyenge szereplése a közelmúlt magyar politikájának a nagy meglepetése. A legtöbb politikai kommentátor arra számított, hogy a szocdemek a posztkommunista átmenetben jól szerepelnek majd. Az MSZDP jelentős segítséget kapott a nyugati szociáldemokrata pártoktól is. Ennek ellenére az MSZDP a parlamentbe kerüléshez szükséges 4 százalék szavazatot sem kapta meg. Ennek bonyolult magyarázata van. Az MSZDP kudarcának fő oka az intézményépítés problémája. Először a „nagy öregek” próbálták talpra állítani a pártot. Hamarosan azonban összevesztek, s a párt kettészakadt. Ugyan akadtak tehetséges fiatalabb politikusok is, akik szerepet szerettek volna vállalni a párt építésében, de ez sem sikerült. Ők gyanúsak voltak a régi szocdemek szemében, kommunista társutasoknak vélték ezt az ifjabb gárdát. A párt további hibákat is elkövetett. Szimbólumaiban visszanyúlt az 1920-as évekhez: a régi, már nemigen létező munkásosztályhoz próbált szólni. A munkásokól, a kalapácsot markában tartó munkás képeit idézte. Ez azonban hiteltelennek bizonyult, s több szavazatot veszítettek ily módon, mint nyertek. Végül vezetési problémáik is akadtak: Petrasovits Anna vonzó, de krónikus karizmahiányban szenvedő személyiség, aki ráadásul a második internacionálé szélsőjobb oldala felé kormányozta pártját. A belső konfliktusok, a megfelelő vezetés hiánya, a politikai szimbólumrendszer zűrzavara szinte elkerülhetlenül vitte a pártot a vereség felé.

Tanulmányunk végső konklúziója: Bár létezik Magyarországon számottevő szociáldemokrata szavazóbázis, melyre ráépülhetne a nemzeti-keresztény kurzus baloldali alternatíváját képviselő politikai mozgalom, ennek a szavazóbázisnak az érdekeit egyelőre egyetlen párt sem fogalmazta meg hitelesen. A magyar politika jövője nem kis mértékben attól függ, hogy sikerül-e ezt az intézményépítési torzulást korrigálni, az így kialakult politikai vákuumot megszüntetni. A magyar, s általában a közép-európai politika nagy veszélye, hogy ha baloldali erő ezt a szavazóbázist nem tudja megmozgatni, akkor, különösképpen a gazdasági helyzet rom-

lásával, a munkanélküliség növekedésével nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy egy, a mai Antall kormánytól jobbra álló „politikai vállalkozó” szólítja meg a mai magyar politika e pillanatban csendes többségét.

Irodalom

- Bauman, Zygmunt 1974. „Officialdom and Class: Basis of Inequality in Socialist Society.” In: Frank Parkin (ed.), *The Social Analysis of Class Structure*. London: Tavistock, 129–148.
- Benda Gyula 1983. Magyarország történeti kronológiája. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berelson, Bernard R., Paul F. Lazarsfeld, William N. McPhee 1954. *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bobo, Lawrence and Frederick C. Licari 1989. „Education and Political Tolerance.” *Public Opinion Quarterly* 53 (Fall): 285–308.
- Brown, Courtney 1987. „Voter Mobilization and Party Competition in a Volatile Electorate.” *American Sociological Review* 52:59–72.
- Gabor, R. I. 1985. „The Major Domains of the Second Economy.” In: Peter Galasi–György Sziráczi (eds.), *Labour Market and Second Economy in Hungary*. Frankfurt: Campus Verlag, 133–179.
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Hamilton, Richard 1972. *Class and Politics in the United States*. New York: John Wiley.
- Hankiss, Elemér 1989a. „Reforms and the conversion of power”. Paper read at a conference in the Konrad-Adenauer-Stiftung, Bonn, 29–31 May 1989, „Ost-Mittel-Europa. Die Herausforderung der Reformen”.
- 1989b. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kolosi, Tamás 1988. „Stratification and Social Structure in Hungary.” *Annual Review of Sociology* 14: 405–419.
- 1989. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1990. International Social Survey Program: Role of Government, Hungary 1990. [MRDF]. Budapest: Social Research Informatics Society.
- Konrád György–Szelényi Iván 1979. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Korpi, Walter 1983. *The Democratic Class Struggle*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lengyel György 1989. „A vállalkozókedvről”. *Szociológia* 3-4: 291–309.
- Lipset, Seymour Martin 1981. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
- and William Schneider 1987. *The Confidence Gap*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Miller, Warren E., Arthur H. Miller, Edward J. Schneider 1980. *American National Election Studies Data Sourcebook, 1952–1978*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Staniszki, Jadwiga 1989. „The dynamics of breakthrough in Eastern Europe”. *Soviet Studies*, October.
- Staniszki, Jadwiga 1990. „Patterns of change in Eastern Europe”. *East European Politics and Society*, January.
- Staniszki, Jadwiga 1991. „Political capitalism’ in Poland”. *East European Politics and Society*, Winter.

- Szalai Erzsébet. 1989a. „Az új elit”. *Beszélő*, 27. sz.
— 1989b. „Ismét az új elitről”. *Élet és Irodalom*, december 8.
- Szelenyi, Ivan 1986-87. „Prospect and limits of the New Class project in Eastern Europe”. *Politics and Society*.
— 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szelenyi, Szonja 1987. „Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party”. *American Sociological Review* 52: 559-573.